

Historisk vandring på Haraldskær

af
Gorm Benzon

Udgivet af:

Kreditforeningen Danmark
i samarbejde med
Boligselskabernes Landsforening

Med denne brochure er det ikke muligt at give en omfattende historisk redegørelse for Haraldskær og egnen heromkring.

Vi har kun tilstræbt at give et enkelt strejf af historien og en beskrivelse af de pragtfulde gamle ovne, der er opstillet i lokalerne.

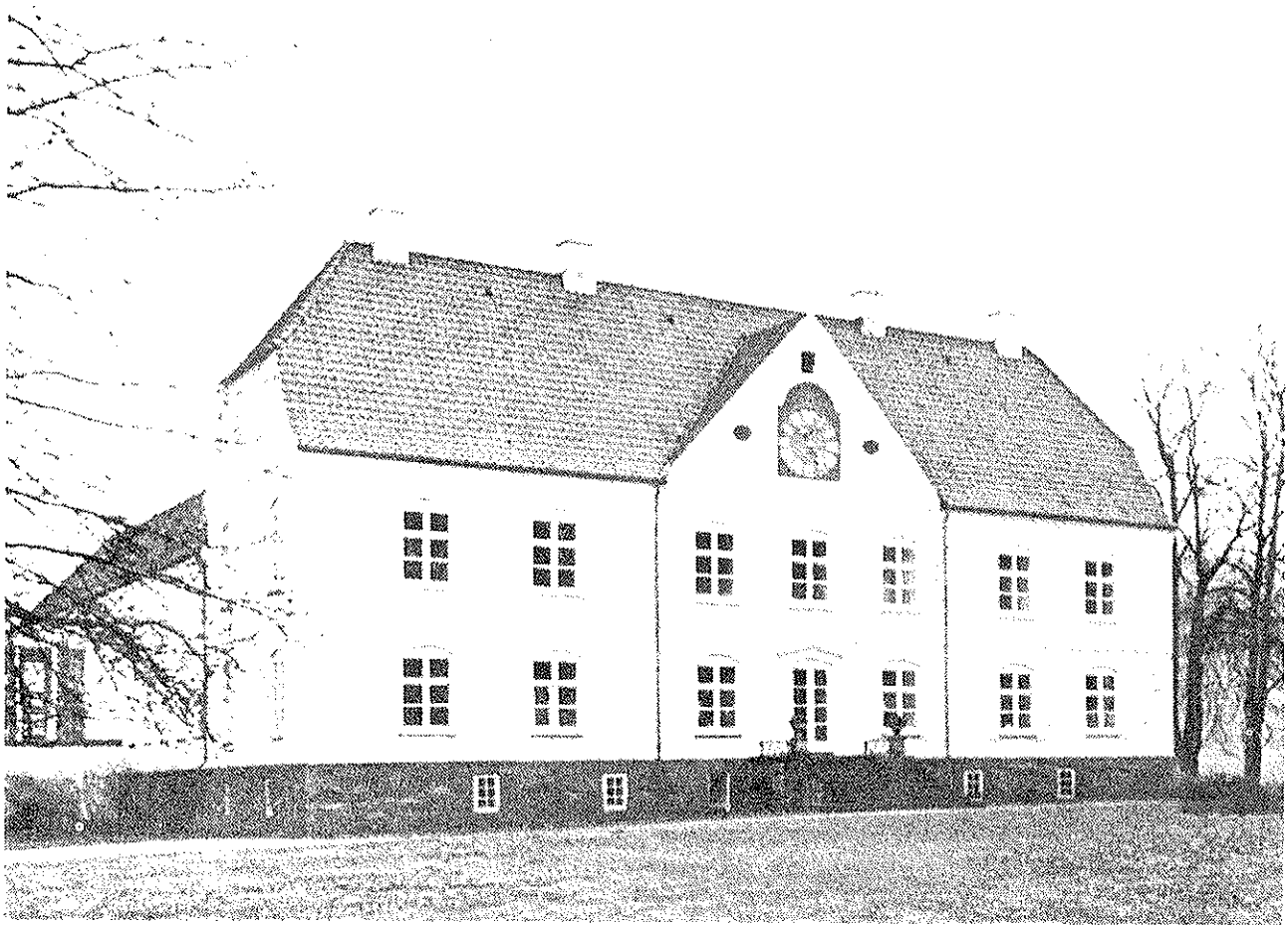
Historisk set strækker Haraldskær og ådalen sig mange århundreder tilbage, en historie der også er præget af den nærliggende kongeby Jelling.

De første bosættelser og udviklingen i Danmark foregik om de mange ådale, der blev skabt af smeltevandet fra Istiden.

Mange, mange stenalderbopladser og historiske minder er påvist i ådalen. Fredningsplanudvalget for Vejle Amt har nu etableret en Naturpark Vejle Ådal. I den gamle Vingsted Mølle har man oprettet Vejleådalens besøgscenter, hvor man beskriver egnens geologiske, biologiske og historiske forhold.

Har du lyst til at vide mere om Haraldskær og egnen, vil: Danske Slotte og Herregårde (bind 15 og 17), Trap. Danmark, (Vejle Amt) og Mosefolket af P. V. Glob være et godt kildemateriale.

God fornøjelse

Haraldskær set fra parken. De afvalmede gavle og frontispicen med uret midt på huset giver det en vis barok karakter.

I det frodige, bakkede østjydske landskab bugter Vejle å sig afsted på vej mod fjord og hav. I seklernes løb har den svunget sin blanke krop frem og tilbage som en stor slange, slidt sig ned gennem åse, gnavet af høje og langs sine bredder lagt frodige enge, hvor heste og bugtrindt kvæg sommeren igennem frådser i saftigt græs.

Her lister også lystfiskeren omkring og lokker ørreden i åens dybe holer til hug, og strømmen suger hvirvlende tragte i vandet og vifter bundens grøde hid og did i en evig dans, medens blå og grønne nymfer knitrer og rasler på glasklare vinger mellem siv og flæg.

Få kilometer vest for Vejle på højderne nær åen ligger den lille by Skibet. Dens

kullede romanske kirke har blik ned mod et andet ærværdigt hus, herregården Haraldskær, som er plantet i den flade grund kun få meter fra åløbet.

Engang mente man, at Haraldskær havde fået det lidt særprægede navn af, at enten Harald Blåtand eller Harald Kejsa, som iøvrigt blev halshugget just i Skibet i det herrens år 1135, skulle have haft stedet såre kær. Ligeledes var det den almindelige opfattelse, at Skibets navn skyldtes, at Vejle å i ældgammel tid var sejlbar just hertil, og at der endog havde ligget en bådhavn på stedet.

Den slags forklaringer huer imidlertid ikke moderne stednavns-forskere, og der er nu mere stemning for andre, knapt så

romantiske udlægninger. »Harildkiær« eller »Hariskiær«, som gården kaldes, da den nævnes første gang i 1434, forklares således: »Hargh« og »wæthil« er de olddanske betegnelser for stendynge og et vadested, og af disse to ord skulle navnets første del være sammendraget, medens det sidste, »kær«, hentyder til en lille dam, – altså dammen ved det stenlagte vadested. »Skibet« skulle ej heller have nogen forbindelse med et fartøj, men komme af det gammelnordiske »skida«, der betyder kløvet træ eller planke.

Dette giver unægteligt straks hele sagen et vist perspektiv, for så skulle Skibet altså være et sted, hvor planker i bemærkelsesværdigt antal var taget i anvendelse. Det skete ved de middelalderlige borganlæg,

hvis palisader ligefrem kaldtes plankeværker. Vi ser således for os et sted af både handelsmæssig og strategisk betydning: Der kan sejles op til byen, og umiddelbart derefter aftager åens dybde, så det har været muligt at anlægge et godt vadested med fast og sikker bund. Såvel havn som vadested har været bevogtet af en borg – antagelig forgængeren til det nuværende Haraldskær, som, hvis teorien holder stik, altså må have lagt mindst et par hundrede år til sin historie.

Selvom »Haraldskær« næppe har forbindelse med mandsnavnet Harald, kan det såmænd ikke udelukkes, at Harald Blåtand alligevel på en eller anden måde har haft en finger med i spillet. Han var jo netop meget virksom i disse dele af landet,

Haraldskær set fra gårdsiden. Det store firkantede trappetårn med de uens døre er et konservativt træk. Sidefløjen i bindingsværk ser meget gammel ud, men den er opført så sent som i 1917 af fabrikant C. M. Hess.

hvad bl.a. runestenene i det nære Jelling vidner om, og hans interesse for såvel handel som befæstninger var betydelig.

At overgangsstedet over Vejle å virkelig har været tillagt nogen betydning fremgår af, at Frederik II i 1585 traf aftale med Haraldskærs ejer, Albert Friis, om, at der skulle føres bro over åen, så kongen havde en bekvem genvej mellem sine slotte Koldinghus og Skanderborg. Det blev godt nok ikke en bro, som enhver Pertot kunne benytte sig af, men en vindebro, som var til at låse i optrukket stilling, og som kun kongen og Albert Friis havde nøgle til. Ved broanlægget muliggjordes det også at føre rullende trafik over åen.

— — —

Vender vi os nu mod selve Haraldskær, så er den ikke længere nogen egentlig herregård: Efter at familien Hess, der havde ejet den siden 1916, solgte den til Vejle kommune, købtes hovedbygningen med 35 tønder land i 1969 af Boligselskabernes Landsforening, der har omdannet ejendommen til kursuscenter. I februar 1971 blev hovedhuset raseret af en brand, men i det ydre er det bevaret, og til det knytter sig to sidefløje, på gårdsiden er de af bindingsværk, medens de på ydersiden fremtræder i grundmur.

Indtil 1917 var begge sidefløjene i eet stokværk, de var på det tidspunkt stærkt forfaldne, og fabrikant C. M. Hess, der året i forvejen havde erhvervet Haraldskær, besluttede at ombygge dem helt. Nordfløjen, som er nærmest hovedhuset, forhøjedes ved samme lejlighed til to stokværk, medens østfløjen holdtes i ét. De to fløje stammede så vidt man véd fra 1768, men om der er bevaret noget af dem i de nu stående huse, er nok tvivlsomt.

Hovedhuset er helt i grundmur, og i tidernes løb har det gennemgået en del forandringer. Således fik det i 1700-årene en

vis barok karakter, da gavlene afvalmedes, og der anbragtes en frontispice ud mod haven. Dens midte brydes nu af et meget dekorativt gammelt tårnår, der oprindeligt har siddet på Koldinghus. Også i 1852-53 ændrede det ydre til en vis grad karakter, da vinduerne fik deres nuværende form med omramninger og flade buer over.

Ses huset imidlertid fra gårdsiden, er man ikke i tvivl om, at det tilhører renæssancen: En frise skærer sig gennem dets midte som en markering af etageadskillelsen, – et træk, der går igen på adskillige renæssancehuse.

Den almindelige antagelse har været, at Haraldskær opførtes engang mellem 1590 og 1600. Ja, enkelte har ment, at det burde sættes så sent som ca. 1620. Af flere grunde er dette sidste helt utænkeligt, og det første er ikke overvejende sandsynligt. Langt mere taler for, at vi må en god del nærmere på 1500-tallets midte.

Det bastante firkantede trappetårn leder umiddelbart tanken hen på huse fra århundredets midte, nemlig Borreby på Sjælland og Hesselager, Nakkebølle samt Egeskov på Fyn. Senere i århundredet foretrak de fleste nemlig runde eller – helst – ottekantede trappetårne. Ganske vist skal det indrømmes, at der på Lykkesholm på Fyn sidder et firkantet tårnlignende fremspring af nogenlunde samme størrelse som det på Haraldskær, og det er så sent som 1640, men det har aldrig gjort tjeneste som trappetårn, hvorfor det er uegnet som sammenligningsgrundlag.

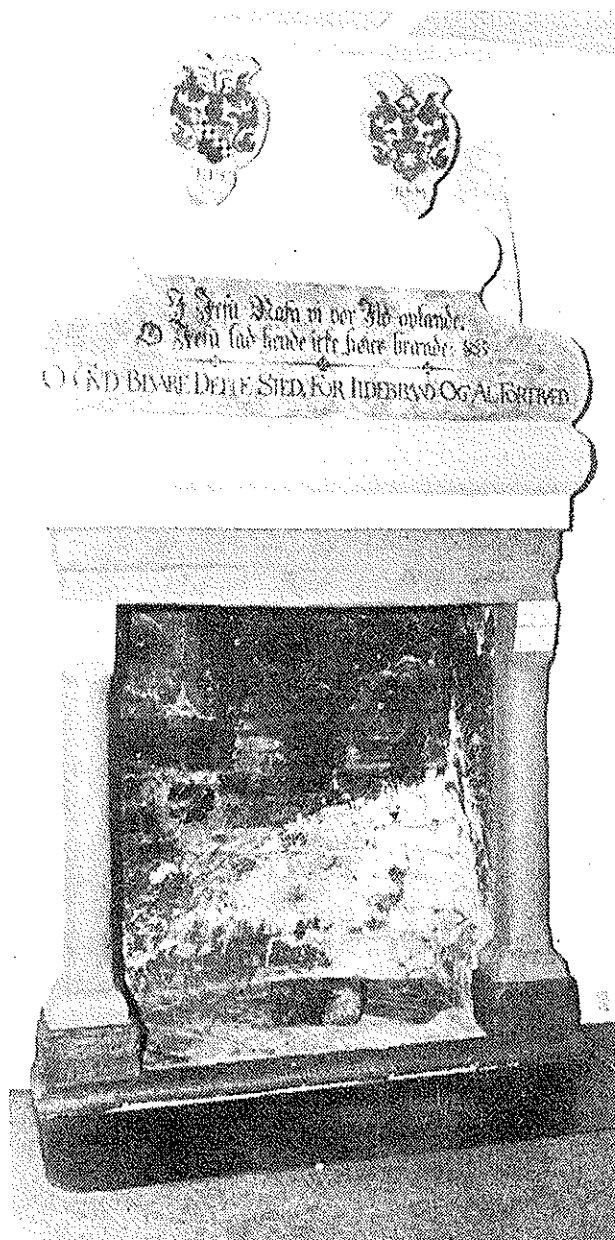
Tårnet bør således betragtes om et konservativt træk ved huset, og på dets frønt er der blevet plads til hele to døre, en høj og smal, der fører ind til vindeltrappen op og en lavere, bred med fløjdør, der giver adgang til kælderens. Over dem begge er der murede trekantede frontoner; også

de har renæssancekarakter. Ved deres besynderlige placering i uens højde giver de facaden et stærkt usymmetrisk præg, der bedst passer til den tidlige renæssance, hvor man trøstigt holdt fast ved den gotiske skik at bygge huset indefra og ud således at forstå, at der kom døre og vinduer, hvor der var brug for dem, og ikke nødvendigvis hvor de passede ind i et symmetrisk helhedsbillede.

Benytter vi kældertrappen og går ned, finder vi endnu et konservativt træk: Kælderhælvne bæres nemlig af en række murede piller, som i husets længderetning opdeler kælderen i to parallelle skibe, hvilket er efter de bedste sengotiske byggeidealener. Gotisk kan huset dog ikke være, da munkestenene er muret i krydsforbandt, – en skiftegang der herhjemme næppe bruges meget før 1550 og iøvrigt også kaldes renæssanceskifte.

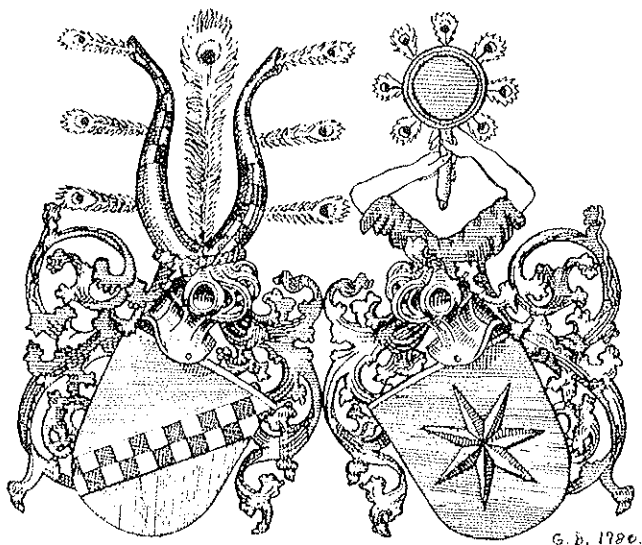
Hvis dateringen af Haraldskær til 1590-1600 eller endnu senere skulle være rigtig, måtte andre væsentlige træk tale derfor, og det er faktisk ikke tilfældet. Det viser sig nemlig, at man som udgangspunkt har brugt en kamin, og den har man – som vi siden skal se – brændt fingrene lidt på. Bl.a. dr. phil. Vilhelm Lorenzen henviser til den i sin doktorafhandling »Studier i dansk herregårdsarkitektur i det 16.- og 17. århundrede«.

Ifølge traditionen opførtes Haraldskær af rigsråd Albert Friis, der ejede den fra ca. 1570 til sin død i 1601. Kaminen, som har en festligt svejftet, rigt profileret overdel, tilhører allenefals ikke den tidlige renæssance, snarere er der lidt barok i den, hvad der da også gør en datering omkring 1600, ja, egentlig helst endnu senere, rimelig. Da den imidlertid bærer Albert Friis' es og hans hustru, Ingeborg Gyldenstiernes våbener malede på to fligede skjolde øverst, er man gået ud fra som en selv-

Den store kamin på andet stokværk, der har givet anledning til en for sen datering af Haraldskærs stenhuse. Våbenerne for oven viser imidlertid uoverensstemmelser, som godtgør, at kaminen næppe er opsat af den mand, der byggede huset, en antagelse der understøttes af bogstaverne under våbenerne.

følge, at den måtte være opsat endnu medens Albert Friis levede. Følgelig burde huset være opført så sent i 1500-årene som muligt. De gådefulde bogstaver K.F.M. og K.F.F. under henholdsvis Friis og Gyldenstjerne-våbenet, valgte man at gå let hen over, da det ikke syntes muligt at

G. b. 1786.

Våbenerne for Haraldskær – Friis'erne (t.v.) og Gyldenstjerne (t.h.). Friis gør her fuld courtoisie mod Gyldenstjerne, hvilket vil sige, at hele våbenet med skjold og alt er spejlvendt. Gyldenstjerne-våbenet har det rigtige Iversnæs-hjelmtegn med »civile« arme.

finde nogen forbindelse mellem dem og ægteparrets navne.

Allerede betragtningen af våbenerne bør få en heraldiker til at studse. Der er noget forkert ved dem begge, og for at forstå dette, må vi begive os lidt ud på heraldikkens overdrev:

Et våben kan optræde frontalt eller med hjelm, hjelmtegn, skjold og skjoldmærke orienteret fra højre mod venstre (de repræsenterer da en ridder, som med hjelm på hovedet og skjoldet på venstre arm er på vej fremad. Højre hånd måtte han holde fri til at føre sværdet med). Hvis våbenet i stedet er orienteret fra venstre mod højre, melder det som regel ikke noget smukt om den pågældende adelsmand. Det var nemlig ikke ualmindeligt, at kongen beordrede en ridder, som under et slag ikke havde lagt den ønskelige tapperhed for dagen, at han skulle spejlvende sit våben. Det symboliserede ganske enkelt, at han havde smidt sværdet, sat skjoldet over på højre arm og var stukket af.

Det er derfor indlysende, at adelsmænd

ikke gerne præsenterede våbenet omvendt, men der var dog en undtagelse, nemlig når deres våben optrådte sammen med hustruens. Det er da altid at finde til venstre for hendes, og gemalen har belevnt ladet det spejlvende, så det gør front mod madames. Slig udsøgt høflighed kaldes på heraldisk courtoisie. På kaminen viser Friis-våbenet imidlertid kun halv courtoisie, idet hjelmen er dannet nok, hvorimod skjoldmærket har den almindelige orientering fra højre mod venstre og således lidt ubehøvlet vender ryggen til, hvilket man ikke ville vente af en mand af Albert Friis'es stand.

Uregelmæssigheden ved Ingeborg Gyldenstiernes våben er hjelmtegn, som her er to jernklædte arme, hvis hænder griber om et spejl prydet med påfuglefjer. Et sådant hjelmtegn brugtes virkelig af enkelte Gyldenstjerner, men det almindeligste var to arme med løse blå ærmer på overarmen og nøgen underarm. Ingeborg Gyldenstjerne var datter af Christoffer Gyldenstjerne til Iversnæs (det nuværende Wedellsborg), og så vidt det har kunnet ses af segl og gravsten over Iversnæs-Gyldenstjerne, brugte de ikke jernklædte arme.

Disse uoverensstemmelser rejser mistanke om, at våbenerne næppe er fra Albert Friis'es tid, og nu kommer de mystiske bogstaver os til hjælp: Albert Friis efterlod sig seks døtre, og en af dem, Karen, som var gift med Truid Bryske til Langesø, overtog Haraldskær efter faderens død. Bryske var imidlertid en frygtelig ødeland, og parrets økonomiske forhold var helt fortvivlede, så nogle år senere måtte de gå fra gården. At de på et eller andet tidspunkt i deres korte ejerperiode skulle have magtet at opføre den betydelige hovedbygning, er ret utænkeligt.

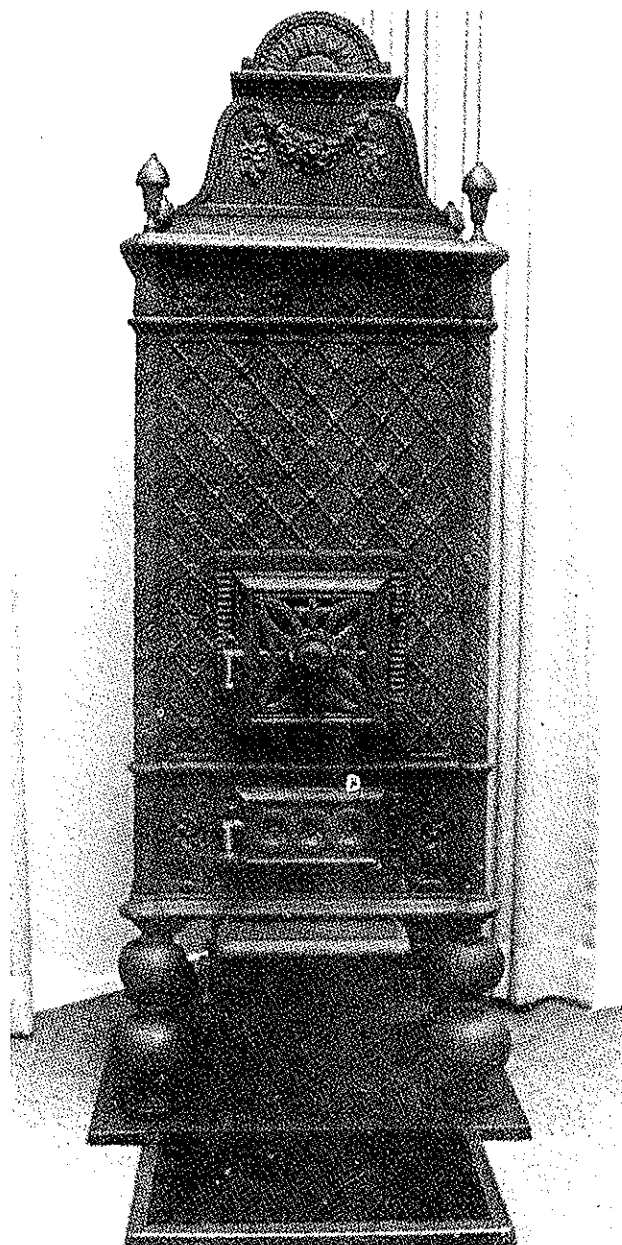
Men en kamin kan der vel være blevet råd til, og K.F.F. står for Karen Friis'es

fædrende (våben) og K.F.M for Karen Friis'es mødrende (våben). Det er altså hende og ikke Albert Friis, der har ladet våbenerne male. At anden generation kunne gøre sig skyldig i lidt fusk med våbenbruget, er også straks mere sandsynligt.

Kaminen med dens lidt sene form behøver nu ikke nødvendigvis at sammenholdes med huset, og det igen får brikkerne til bedre at falde på plads. Der er nemlig nok så megen rimelighed i, at Albert Friis, hvis det da er ham, der skal regnes som byggherre, opførte Haraldskær i forbindelse med sin overtagelse af gården ca. 1570, det år, hvor han også blev gift med Ingeborg Gyldenstjerne. Han var allerede da en velstående herre, som vel kunne overkomme et sådant byggeri. At han efter Ingeborg Gyldenstjernes død i 1591 som bedrøvet enkemand skulle have hengivet sig til vidtløftige byggeforetagender er derimod lidet troligt.

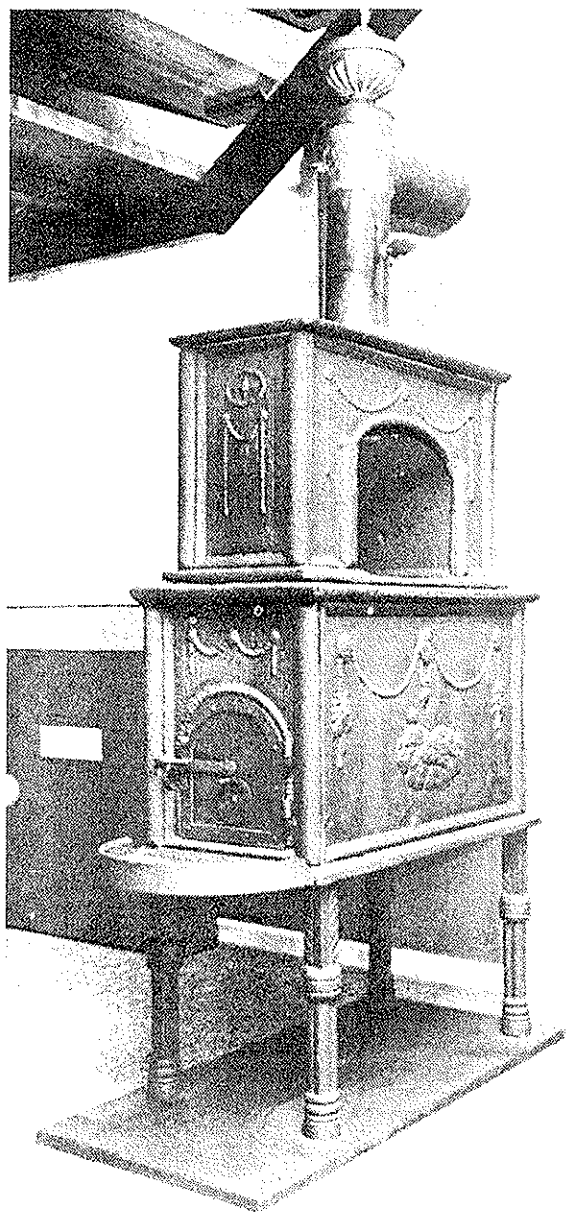
Hvis vi imidlertid holder fast ved Haraldskærs konservative elementer, så er der egentlig ikke noget særligt i vejen for, at vi kan komme endnu nærmere århundredets midte, og i så fald er Haraldskær bygget af en kvinde, nemlig Albert Friis'es mor, Sophie Glob, der siden 1557 havde siddet enke efter Iver Friis. Hun var en særdeles håndfast og myndig dame, der førte nogle drabelige og meget langvarige processer mod nogle naboer om ejendomsretten til noget jord. Måske har hun følt, at hun havde behov for et sikkert sted at bo, for flere gange gik bølgerne højt. – Allenfals var Haraldskær indtil midten af forrige århundrede endnu omgivet af brede voldgrave.

Det var ikke usædvanligt, at renæssancens adelsdamer byggede borg og slot, som f.eks. Susanne Bølle på Nakkebølle, Ingeborg Skeel på Woer og Karen Gyldenstjerne på Rosenvold.

Også om den sidste ejerfamilie, Hess'erne, er der minder på Haraldskær. Bl.a. et par meget smukke jernovne i hvad man vel nærmest må kalde sen klassicistisk stil. De stammer fra C. M. Hess jernstøberi i Vejle.

Er kaminen end ikke jævnaldrende med huset, så har den dog mange år på bagen, og den har været flittigt brugt. Oppe i den går en jernstang, hvorpå man i ældre tid ophængte kedelkroge til kobberkedler og ellers hængte lammekøller og andet kød til røgning. Så sent som i Hjalmar de Bangs ejertid, der strakte sig fra 1871 til 1914, var kaminen stadig i anvendelse som røgeri.

Louis seize-ovn fra det norske Bolvig værk. Det statelige aftræksrør af kobber er imidlertid dansk og er forfærdiget på Haraldskærs egen kobbermølle.

Ved et lykkeligt træf gik ilden uden om trappetårnet, da huset brændte, og vindeltrappen undgik at blive flammernes bytte. Den fremtræder ganske vist nu i nygotik – sikkert efter husets ombygning i 1852-53, men i det panelværk, der indklæder kernen, er der en luge, som kan åbnes, og bag den ses et vældigt stykke ældgammelt tømmer, som går op gennem tårnet. Det er trappens egentlige bærende konstruktion,

og sagnet vil vide, at stolpen oprindelig har gjort tjeneste som skibsmast, før den endte på Haraldskær.

Det var ellers ikke meget af hovedhusets indre, der klarede frisag: de prægtige svære tømmerkonstruktioner forsvandt på fem kvarter, og tagets sorte glaserede tegl sprang i heden med lyd som af maskingeværssalver. Kælderhvælvene holdt stand, og det samme gjaldt ydermurene. Man troede først, at de var brændt sønder og sammen, men varmen hævde tvært imod sintret sten og mørtel til en hårdhed næsten som stentøj, så i det ydre gik Haraldskær styrket ud af branden.

Lidt blev da også reddet, således nogle af gårdens fine gamle ovne. De havde oprindelig stået på gæsteværelserne, og da huset skulle omdannes til kursusejendom, var de forsigtigt flyttet ned i kælderen. Da denne imidlertid skulle indtages til krostue, gav forstander Svend Aage Hansen besked om, at de skulle flyttes til et andet kælderrum. Det skete, men han havde glemt at sige, at de ikke måtte skilles, og da han siden ville se til dem, lå der blot en stabel nydeligt ordnede ovnplader, som det viste sig næsten umuligt at få sat sammen igen. Først da fhv. murer og boligforeningsformand Jens Kvisgaard fra Lemvig kom til, blev de løse plader atter føjet sammen til helheder.

Den ældste af ovnene er fra Fritzø eller Laurvigens jernværk og kan dateres til 1743. Den har balusterformede ben, men der kendes også eksemplarer med støbte jernben. Der er under ovnlemmen på smalsiden anbragt en askeplade med svejfede sider. Ovnens hører til de rigt udsmykkede: Ovnkassen prydes af de forenede rigers våben under en smukt udført bøjlekrone, og det kranses af cirkelformige felter, hvori provinsvåbenerne ses. I hjørnerne er der ornament, som er en blanding af

rocaillleværk og berainornamentik opkaldt efter den franske ornamentist Jean Berain (1640-1711). Til dette kommer på smalsiden en plade med Chr. VI's kronede monogram. Haraldskær-ovnen er i to etager, men der kendes ligeledes eksemplarer med tre etager, så muligt har denne ovn også engang haft én mere. Opsatsens smalside prydes af en skjoldkartouche omgivet af antikke martialske attributter såsom faner, pile, pilekogger og fasciesstav (et sammenbundet grenknippe). Opsatsens breidsider er med niche flankeret af såkaldte montanter – ornamentstave sammensat af bl.a. bladværk.

Også det fortrinlige Moss jernværk er repræsenteret med en fin 1700-tals ovn. Den er opstillet i dagligstuen, og dens plader smykkes af mytologiske motiver. Endelig ses en klassicistisk ovn fra Bolvig værk, den er dateret 1793 og fremtræder med små mytologiske motiver på kanelret bund samt perleguirlander. – Et typisk Louis seize-arbejde.

Det morsomme er, at ovnene har rør fra Haraldskærs egen kobbermølle: I 1741 havde gårdens ejer, Pierre d'Andischou for at udnytte stedets vandkraft anlagt en geværfabrik og en krudtmølle ved broen over åen. Det gik nu ikke så godt, og virksomheden omdannedes siden til en kobbermølle og høliefabrik samt nagelsmedie. Som sådan fik Haraldskær en ikke ringe betydning, og meget godt kobbertøj stammer derfra. Det ene af rørene har en

spjældklap med dateringen 1803, og at man virkelig duede til noget på Haraldskær kobbermølle bevises af det flotte rør med vasefigur, der pryder den klassicistiske ovn.

Endelig er der på Haraldskær bevaret nogle ovne, som minder om den sidste besidderfamilie, Hess. De var jernstøbere i den store stil, og det var netop C. M. Hess jernstøberi i Vejle, man kan takke for, at Danmark i begyndelsen af dette århundrede fik en mere kunstnerisk bevidst og fornem produktion af jernovne. De to udstillede eksemplarer er ret ens af form, men forskellig af størrelse. Deres sider er med et rudeformet fletværksmønster, og på den svungne overdel er dels anbragt en yppig feston samt – som topornament – en opgående flammende sol.

På Karen Friis'es store kamin står at læse:

I Jesü Nafn vi vor Ild optænde,
O Jesü lad hende icke høier brænde.
og
O Gud bevare dette sted, for ildebrand og al fortræd.

Disse gode ønsker blev gjort til skamme, da Haraldskærs tid som herregård var omme. Ved branden i hovedhuset natten mellem d. 21. og 22. februar 1971 gik flammerne så højt, at hele stenhuset raseredes. Mærkeligt nok var de eneste, der slap uskadede gennem brandkatastrofen, ildens egne repræsentanter, kaminen og de gamle ovne.

Gorm Benzon

Haraldskær

Fra Wikipedia, den frie encyklopædi

Haraldskær første gang, gården nævnes, er på Erik af Pommerns tid, da den i 1434 tilhørte Niels Friis. Haraldskær er et gods der ligger i Vejle Ådal, umiddelbart syd for Skibet, (Skibet Sogn Vejle Kommune Tørrild Herred Vejle Amt) . Siden 1969 har hovedbygningen været ejet af Boligselskabernes Landsforening og bliver brugt som kursusjendom. Hovedbygningen er opført i 1590, tilbygget i 1768.

Haraldskær

Avlsgården og jorderne 270 hektar ejes af Vejle Kommune.

Ejere af Haraldskær:

- (1434-1448) Niels Friis
- (1448-1507) Anders Nielsen Friis
- (1507-1543) Bodil Christensdatter Steinfeld gift Friis
- (1543-1549) Jørgen Andersen Friis
- (1549-1557) Iver Andersen Friis
- (1557-1570) Sophie Albertsdatter Glob gift Friis
- (1570-1601) Albert Iversen Friis
- (1601) Karen Albertsdatter Friis gift Bryske
- (1601-1622) Truid Bryske
- (1622-1634) Frederik Munk Lange
- (1634-1654) Sophie Albertsdatter Friis gift Munk Lange
- (1654-1662) Jørgen Frederiksen Munk Lange
- (1662-1677) Anne Frederiksdatter Munk Lange
- (1677-1696) Conrad von der Brincken
- (1696-1730) Godske Conradsen von der Brincken
- (1730-1731) Godske Conradsen von der Brinckens dødsbo
- (1731-1751) Pierre D'Andischou
- (1751-1754) Gerhard Hansen de Lichtenberg
- (1754-1767) Christen de Linde
- (1767-1768) Hans Henrik de Lichtenberg
- (1768-1781) Ove Bernhardt von Lüttichau
- (1781-1793) Henrik Schmidt
- (1793-1794) Birgitte Ravn gift (1) Schmidt (2) Lautrup
- (1794-1806) Severin Laurentius Lautrup
- (1806-1820) Johannes Ditlev Rahr
- (1820-1829) Nicolaj Nyholm
- (1829-1838) August Theodor Schütte
- (1838-1842) Dan Qvart Neergaard
- (1842-1871) Carl August Søltoft
- (1871-1872) Oluf Henrik Niels de Bang nr1
- (1872-1914) Hjalmar Olufsen de Bang
- (1914-1916) Oluf Hjalmar de Bang nr2
- (1916-1929) Christian Martin Hess nr1
- (1929-1931) Christian Martin Hess dødsbo
- (1931-1962) Christian Martin Hess nr2
- (1962-1969) Christian Martin Hess nr3 / Mogens Hess
- (1969-) Boligselskabernes Landsforening (hovedbygningen)
- (1969-1980) Christian Martin Hess nr3 / Mogens Hess (godset)
- (1980-1980) Vejle Kommune (godset)